

**PRIMARY PARISH EDUCATION IN KHERSON GUBERNIA
AFTER THE K. POBEDONOSTSEV'S REFORM (1884-1900)**

Oleksandr Trygub*

Abstract

The purpose of the paper is to determine the place and role of parish education, which was formed as a result of K. Pobedonostsev's reforms, highlighting its strengths and weaknesses (the level of youth education, teacher training issues, material condition of schools, etc.), using a regional approach – the territory of the Kherson gubernia/eparchy.

Conclusions. The reforms of the Ober-Prosecutor of the Holy Synod, Konstantin Pobedonostsev, had a significant impact on the development of parish education both throughout the Russian Empire and specifically in Ukrainian gubernias. The essence of his reforms was directed towards strengthening the Church's role in teaching and upbringing, which, as evidenced by existing materials, had both positive and negative consequences.

As a result, there was a rapid expansion of the network of parish schools, with complete subordination to the Holy Synod. By the end of 1884, there were 96 parish schools and literacy schools in the Kherson gubernia/eparchy, and by 1900, their number reached 657, with over 32,000 students.

The main components of the educational process were the Law of God, reading church texts, writing, and arithmetic, with a focus on religious education. At the same time, as indicated by reports from the Kherson eparchy, agricultural, craft, and handicraft subjects began to be taught in the parish schools.

On the other hand, parish education had to compete with zemstvo schools, which led to the scattering of financial resources, as the Kherson eparchy was one of those where the zemstvos financially supported this type of elementary school. However, the state funded parish schools more actively than the zemstvo schools.

Unfortunately, despite the increase in the number of schools, the quality of education remained low due to the narrow curriculum. Illiteracy remained widespread, with more than 80% of peasants illiterate by 1897, as many children either did not attend school or left early. Furthermore, many peasant families preferred children's labor at home or in the fields to providing education.

Thus, Pobedonostsev's reforms made parish schools the main tool for elementary education for peasants. They helped spread basic literacy, but at the same time limited secular education and contributed to the preservation of a traditional, religiously conservative approach to education.

Keywords: Pobedonostsev, educational reforms, education, Orthodox Church, Kherson eparchy, parish schools, clergy, Southern Ukraine, 19th century

* Doctor of History, Professor of the Department of International Relations and Foreign Policy, Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>. E-mail: alextrigub@ukr.net

**ПОЧАТКОВА ПАРАФІЯЛЬНА ОСВІТА У ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
ПІСЛЯ РЕФОРМИ К. ПОБЕДОНОСЦЕВА (1884–1900)****Олександр Тригуб*****Анотація**

Метою статті є визначення місця та ролі церковнопарафіяльної освіти, яка сформувалася у результаті реформ К. Победоносцева, висвітлення її сильних і слабких сторін (рівень охоплення молоді навчанням, проблеми вчительських кадрів, матеріальний стан шкіл тощо), використовуючи регіональний підхід – територію Херсонської губернії/епархії.

Висновки. Реформи обер-прокурора Св. Синоду Костянтина Победоносцева мали значний вплив на розвиток церковнопарафіяльної освіти як загалом у Російській імперії, так і, зокрема, в українських губерніях. Реформаторська сутність його діяльності була спрямована на посилення ролі церкви у навчанні та вихованні, що, як видно із наявних матеріалів, мало як позитивні, так і негативні наслідки.

У результаті відбулося стрімке розширення мережі церковнопарафіяльних шкіл з їх повним підпорядкуванням Св. Синоду. Якщо у кінці 1884 р. у Херсонській епархії було 96 церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти, то у 1900 р. їх кількість сягнула 657, де навчалася близько більше 32 тис. учнів.

Основу навчального процесу складала Закон Божий, читання церковних текстів, письмо та арифметика із зосередженням на релігійному вихованні. Разом з тим, як свідчать матеріали звітів по Херсонській епархії, у парафіяльних школах почали викладати сільськогосподарські, ремісничі та рукодільні предмети.

З іншого боку, парафіяльна освіта змушена була конкурувати із земською, що призводило до розпилення фінансових ресурсів, адже Херсонська епархія відносилася до тих, де земства матеріально підтримували цей тип початкових шкіл. При цьому держава фінансувала церковнопарафіяльні школи активніше, ніж земські.

На жаль, незважаючи на збільшення кількості шкіл, якість освіти залишалася низькою через вузьку навчальну програму. Продовжував зберігатися високий рівень безграмотності, адже до 1897 р. рівень безграмотності серед селян перевищував 80%, оскільки багато дітей або не відвідували школи, або швидко їх покидали. Окрім того, велика кількість батьків у селянських родинах віддавала перевагу домашній праці дітей (чи навіть роботі у полі) ніж наданню освіти.

Отже, реформи Победоносцева зробили церковнопарафіяльні школи основним інструментом початкової освіти для селян. Вони допомогли поширити базову грамотність, але водночас обмежили світську освіту та сприяли збереженню традиційного, релігійно-консервативного підходу до навчання.

Ключові слова: Победоносцев, освітні реформи, освіта, православна церква, Херсонська епархія, церковнопарафіяльні школи, духовенство, Південь України, 19 століття

Цитування: Тригуб, О. (2025). Початкова парафіяльна освіта у Херсонській губернії після реформи К. Победоносцева (1884–1900). *Консенсус*, 1, 97–111. <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-01/097-111>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/147>

* доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Миколаїв, Україна. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>; E-mail: alextrigub@ukr.net

Постановка проблеми. Не дивлячись на певну обмеженість і закостенілу релігійність парафіяльної освіти імперської доби другої половини 19 – початку 20 ст., все ж таки даний тип навчальних закладів відіграв величезну роль у розширенні доступу нижчих верств населення до початкової освіти. Не треба забувати, що на кінець 19 ст. бл. 70% населення імперії взагалі не вміли ні читати, ні писати (у сільській місцевості цей показник подекуди сягав 90 і більше відсотків). Отже, навіть настільки елементарна освіта на кшталт парафіяльної вже мала величезне значення для поширення освіти. Окрім того, духовенство формувало світогляд і моральні цінності учнів, виховували повагу до державних інституцій, що допомагало становленню лояльного державі громадянина. Не дивлячись на свою простоту, даний тип шкіл продовжує своє життя і сьогодні у вигляді недільних шкіл для віруючої молоді.

Метою статті є визначення місця та ролі церковнопарафіяльної освіти, яка сформувалася у результаті реформ К.Побєдоносцева, висвітлення її сильних і слабких сторін (рівень охоплення молоді навчанням, проблеми вчительських кадрів, матеріальний стан шкіл тощо), використовуючи регіональний підхід – територію Херсонської губернії/єпархії.

Огляд літератури. На межі 20–21 ст. українські історики почали все частіше звертатися до переосмислення місця та ролі православного духовенства та православної церкви у політичному та суспільно-культурному житті українців. У першій чверті 21 ст. з'явилися досить ґрунтовні загальноукраїнські роботи у зазначеному контексті, де автори так чи інакше зверталися до системи парафіяльної освіти другої половини 19 – початку 20 ст.¹

Особливий внесок у вивчення окресленого нами питання зробили представники миколаївської історико-краєзнавчої наукової школи, яку започаткував професор П. Тригуб. У 2000 р. світ побачила дисертаційна робота О. Тригуба, що розкривала ключові віхи історії Херсонської єпархії. У контексті теми автор одним із перших показав загальний поступ церковнопарафіяльних шкіл у Надчорномор'ї². На жаль, широкі рамки об'єкту дослідження не дали О. Тригубу детально прослідкувати розвій освітянської діяльності духовенства, а його невеличкі праці у збірниках мають здебільшого тезисний характер³. Доповнила напрацювання О. Тригуба миколаївська

¹ Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): дис... к.і.н. Київ, 2002. 225 с.; Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): дис... к.і.н. Харків, 2001. 280 с.; Яковенко Г.Г. Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): дис... к.і.н. Харків, 2005. 223 с.; Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884–1917 рр.): дис... к.і.н. Київ, 2005. 256 с.; Перерва В.С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ. Т. 1: Загальна частина. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2014. 576 с.; Янчук М.М. Учительський корпус церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії: формування, якісний склад та практики повсякдення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис... к.і.н. Умань, 2018. 261 с.

² Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775–1918): дис... к. і. н. Миколаїв, 2000. 242 с.

³ Тригуб О.П. Церква та народна освіта Херсонської губернії на початку XX ст. (1900–1917 рр.) // Питання культури Півдня України. Наукові записки МФ КНУКІМ з проблем культурології. Миколаїв, 1998. С. 37–39; Тригуб О.П. Церковна початкова освіта Херсонської губернії у другій половині XIX століття // Матеріали

дослідниця О.Федорчук. Вона розкрила роль духовенства в освітній сфері, зупинившись і на розвитку церковнопарафіяльних шкіл на Півдні України⁴. Натомість її робота залишила багато нерозкритих аспектів, як-то: динаміку шкіл та учнів, учительський персонал розкрито у загальних рисах, не висвітлено особливості парафіяльної освіти у регіоні в порівнянні з іншими губерніями/епархіями. Подібний характер має і дисертація М.Мінца, де він спробував показати розвиток церковнопарафіяльних шкіл на Півдні України у післяреформений період через призму їхньої ролі у становленні початкової освіти⁵, але зробив це окремим штрихами.

В останні роки інтерес до історії церковної освіти у південноукраїнському регіоні знову почав зростати. Свідченням цього є поява низки статей, де автори пропонуються власні напрацювання у цій царині⁶. Разом з тим, можна впевнено стверджувати, що до виходу ґрунтовної монографічної праці з історії парафіяльної освіти у Херсонській епархії, будь-які публікації є доречними.

Виклад матеріалу. Проїшовши два етапи свого новітнього становлення (детальніше про етапи див. статтю О.Тригуба⁷), церковнопарафіяльна освіта підтвердила свою спроможність надавати нижчим верствам населення певний, як правило мінімальний, багаж знань. Разом з тим, зіштовхнувшись із фінансовими труднощами та здоровою конкуренцією з народними та земськими початковими навчальними закладами, при відсутності належної уваги зі сторони держави й, отже, фінансової підтримки, парафіяльні школи стагнували і на початок 1880-х років практично припинили своє існування. До 1884 р. їх кількість в Херсонській епархії зменшилася до мізерної – 10 шкіл з 343 учнями⁸.

У кінці 1870-х років імперія переживала внутрішні негаразди, які супроводжувалися активізацією революційних сил – робітничі страйки, селянські хвилювання, народовольчий терор тощо. Апогеєм нестабільності стало вбивство імператора Олександра II 1 березня 1881 р. У вищих колах почали лунати заклики до змін, які б унеможливили у майбутньому поширення революційних рухів. До цього процесу підключився і тогочасний обер-прокурор Св. Синоду Костянтин

науково-практичної конференції на тему: «Розвиток освіти і культури України в XVII-XIX ст.» (Глухів, 22-23 листопада 1999 року). Глухів, 1999. С. 7-9.

⁴ *Федорчук О.О.* Церковно-приходські школи Миколаєва в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці МДГУ ім. П. Могили. 2002. Вип. 4: Історичні науки. С. 89-91; *Федорчук О.О.* Православ'я в становленні культури Півдня України (кінець XVIII – початок XX століття): дис... к.і.н. Миколаїв, 2005. 299 с.

⁵ *Мінець М.О.* Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861-1917 рр.): дис... к.і.н. Миколаїв, 2007. 256 с.

⁶ *Пивовар А.В., Сердюк В.А.* До історії церковно-приходських шкіл на території краю: повіти Херсонський, Єлисаветградський та Олександрійський // Інгульський степ: збірник. 2019. Вип. IV. С. 15-84. *Артюх І.* Розвиток початкової церковної освіти в Херсонській губернії в другій половині XIX ст. // Чорноморська минувшина. 2023. Вип. 18. С. 69-76. DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.202460>; *Діанова Н., Артюх І.* Формування мережі закладів духовної та церковної освіти в Одесі у XIX ст. // Старожитності Лукомор'я. 2025. № 1. С. 99-107. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.312>; Тригуб О. Церковнопарафіяльні школи Херсонської епархії у 19 ст. (до реформи 1884 року) // Уманська старовина. 2025. № 12. С. 185-201. DOI: <https://doi.org/10.31499/2519-2035.12.2025.325600>

⁷ *Тригуб О.* Церковнопарафіяльні школи Херсонської епархії у 19 ст. (до реформи 1884 року)...

⁸ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии за 1895/6 учебный год // Прибавления к «Херсонским епархиальным ведомостям». 1897. № 9 (1 мая). С. 255.

Победоносцев, який вважав духовенство та православ'я інструментами у боротьбі із вільнодумними ідеями. На засіданні Комітету міністрів від 17 березня 1881 р. він висловив думку про те, що церковнопарафіяльні школи дають більше гарантій для правильної та благонадійної у церковному та народному дусі освіти, ніж народні училища, підпорядковані Міністерству народної освіти⁹. Його підтримали й інші члени Комітету міністрів, як-то: принц Петро Ольденбургський, який закликав виділити на розвиток парафіяльної освіти належне фінансування «приблизно по 10 тисяч рублів на губернію» і міністр фінансів Олександр Абаза, який заявив, що «мета, яка переслідується урядом, – надати народній школі морально-релігійну основу – настільки беззаперечно вірна і становить питання такої першочергової важливості, що міністр фінансів, навіть при найнесприятливішому стані державного казначейства, вважав би себе зобов'язаним знайти необхідні на те кошти...». У результаті Комітет прийняв рішення: «надати обер-прокурору Святишого Синоду, у зносинах з належними відомствами, представити, у встановленому порядку, особливе представлення щодо обговорюваного предмету»¹⁰. Окрім того, 22 березня Победоносцев писав царю Олександрові III: «...у народній початковій освіті Міністерству народної освіти необхідно шукати головної опори у духовенстві та церкві»¹¹, адже, на думку обер-прокурора, головною задачею народної освіти було релігійно-моральне виховання суспільства.

Для розробки принципів діяльності парафіяльної освіти та належних правових документів за поданням К. Победоносцева у вересні 1882 р. було створено відповідну комісію на чолі з архієпископом Холмським і Варшавським Леонтієм (Лебединським). Комісія обговорила низку питань: статус церковнопарафіяльних шкіл, навчальні плани та зміст навчання, вчителі та їх матеріальне забезпечення, управління та завідування школами, місце духовенства у шкільній справі тощо.

У 1883 р. Св. Синод завершив підготовку положення про церковнопарафіяльні школи, який повинен був змінити ставлення до них і зрівняти їх у правах з іншими початковими школами Російської імперії. Законопроект складався з 33 параграфів, з яких два визначали правовий статус школи та мету їх організації. Далі слідували: частина 1 «Навчання в церковнопарафіяльних школах» (параграфи 3-11), частина 2 «Про вчителів» (параграфи 12-15) та частина 3 «Завідування та управління церковнопарафіяльними школами» (параграфи 16-33). Проект положення був складений архієпископом Леонтієм¹².

У ньому передбачалося, що право на відкриття церковнопарафіяльної школи для навчання дітей грамоті надається селянським товариствам та приватним особам

⁹ Рышлова Д.В. Из истории создания и развития церковно-приходских школ // Высшее образование сегодня. 2018. № 9. С. 46.

¹⁰ Леонтий, архл. Объяснительная записка к проекту Положения о церковно-приходских школах // Проект Положения о церковно-приходских школах и объяснительная к нему записка. Санкт-Петербург: В Синодальной типографии, 1883. С. 17-18.

¹¹ Цит. за: Клибанов А.И. (ред.). Русское православие: вехи истории. Москва: Политиздат, 1989. С. 366.

¹² Зюкина З.С., Скнарёв Д.С., Воронаева Ю.А., Поплавская Н.В. Правила о церковно-приходских школах (13 июня 1884 г.): предпосылки и подготовка законопроекта // Вульге Gody. 2020. Vol. 58. Is. 4. С. 2760.

за їх кошти; загальне спостереження за школами доручається єпархіяльній владі через благочинних, а безпосередній контроль і відповідальність за правильність навчання та напрямки школи в парафії покладалося на місцевого священика. Там же встановлювалося, що викладання Закону Божого повинен вести парафіяльний священик, а решта навчання можуть вести особи обох статей будь-якого звання, які отримали посвідчення від місцевого священика про свої моральні якості та здатність до навчання дітей¹³.

13 червня 1884 р. імператор Олександр III затвердив «Правила про церковнопарафіяльні школи», відзначивши у своїй резолюції: «Сподіваюся, що парафіяльне духовенство виявиться гідним свого високого покликання у цій важливій справі»¹⁴. Ключовою метою церковнопарафіяльної освіти проголошувалося «затвердження в народі православного вчення віри та моральності християнської і надання початкових корисних знань»¹⁵. У 1885 р. при Синоді була створена училищна рада для управління церковнопарафіяльними школами.

Відповідно до «Правил» в єпархіях створювалися два типи шкіл, що повинні бути підпорядковані духовному відомству: церковнопарафіяльні та школи грамоти. Перші, у свою чергу, поділялися на однокласні з дворічним терміном навчання та двокласні – із чотирирічним (на початку 20 ст. вони стали відповідно три- та п'ятирічними).

Навчальний рік у цих школах становив 130 учбових днів, але кількість шкіл з нормальною тривалістю навчального року становила із року в рік – 50-60%. В однокласних навчали дітей молитвам, священній історії, короткому катехізишу, церковному співу, читанню церковної та цивільної літератури і письму, початковим арифметичним правилам. Крім того, вивчалася історія церкви та держави. У двокласних школах викладали низку додаткових предметів: арифметика, креслення та російська мова з чистописанням, також давалися більш глибокі знання з географії, історії й інших природничих наук¹⁶.

Але цими предметами навчання у парафіяльних школах не обмежувалося. Так, у відповідності до звіту за 1899/1900 н.р. у парафіяльних навчальних закладах Херсонської єпархії викладалися і необов'язкові предмети: співи та церковний хор, рукоділля, гімнастика, сільськогосподарське заняття (бджільництво, шовківництво, садівництво та городництво), ремісничі предмети (переплетіння, столярне, слюсарне і ткацьке ремесла). Так, сільськогосподарські заняття проводилися у всіх другокласних (11) і 7 однокласних церковнопарафіяльних школах, ремісничі предмети викладалися у 6 школах, вчителі 88 шкіл викладали рукоділля і т.д.¹⁷

¹³ Рышлова Д.В. Из истории создания и развития церковно-приходских школ... С. 47.

¹⁴ Высочайше утвержденные Правила о церковно-приходских школах. 13 июня 1884 г., № 2318 // Полное собр. законов Рос. империи. Собр. 3. Т. 4: 1884. Санкт-Петербург: Гос. типография, 1887. С. 372.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibid. С. 372-374.

¹⁷ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1899-1900 уч. год (Окончание) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1901. № 24 (15 декабря). С. 864-869. У джерелі вказано «1899-1900 уч. год», що є явною помилкою, оскільки попередні частини звіту вказують правильні роки «1900-1901 уч. год», отже маємо справу зі звітом за 1900-1901 н.р.

Для виконання учбової програми в церковнопарафіяльних школах використовували низка підручників та навчальних посібників. При викладанні Закону Божого використовувалося Євангеліє, Молитвослов, «Історичні читання з книг Старого Заповіту», «Священна історія» й інші; церковнослов'янської та російської грамоти – Розрізна слов'яно-російська азбука, Учбовий часослов, «Книга для читання і письмових робіт» Попова і Родонеського, «Перша бджілка» Л.І. Поліванова, «Початки граматики» Тихомирова, Київський церковнослов'янський буквар, «Наше Рідне» Баранова, «Буквар» Лубенца й ін.; церковного співу – «Коротке керівництво для вивчення церковного співу за квадратною нотою» Соловійова, «Учбовий обіход нотного церковного співу» А. Архангельського та багато інших підручників з початкової арифметики, чистописання, географії і т.д. Найкраще забезпечені школи використовували при проведенні занять і наочні прилади: атлас Піддубного, арифметичні скрині, шведські рахівниці й ін.¹⁸

На жаль, за убогістю коштів більшість шкіл не могли себе достатньо забезпечити книгами. Ті школи, які існували 3 і більше років – достатньо забезпечували себе підручниками, і навіть деякі відкривали бібліотеки, але школи, які проіснували 1-2 роки мали обмежену кількість підручників. Що стосується письмового приладдя, то у більшості шкіл учні купували його за свої кошти і тільки в деяких школах безкоштовно роздавалися учням за рахунок церкви, коштів попечителів чи церковнопарафіяльних попечительств. Але треба відмітити, що дітям найменш забезпечених прошарків населення – бідні батьки або сироти – посібники та письмові приладдя у більшості шкіл видавалися безкоштовно, до того ж у деяких школах їм надавали допомогу їжею, одягом і взуттям¹⁹.

Хоча підручниками школи були забезпечені більш-менш достатньо, то про стан шкільних бібліотек цього сказати неможна. У 1890 р. шкільні бібліотеки були лише у бл. 20 школах²⁰, а в інших вони знаходилися або у «зародковому стані», або ж були відсутні взагалі (повністю були відсутні бібліотеки у школах Тираспольського та Ананіївського повітів, а в Єлисаветградському повіті вони були лише у зародковому стані)²¹. І надалі положення не покращувалося. У звіті за 1895 р. «Херсонські єпархіальні відомості» писали: «Шкільні бібліотеки перебувають у незavidному становищі. Якщо не всі ще церковнопарафіяльні школи можуть похвалитися достатком учбових книг, то тим більше не можна цього сказати щодо книг для позакласного читання і вчителів. У рідких школах можна знайти твори Гоголя,

¹⁸ Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918)... С. 140.

¹⁹ Отчет Херсонского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии за 1899 гражданский год (Окончание) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1901. № 17 (1 сентября). С. 605.

²⁰ У дисертаційному дослідженні О. Тригуб помилково вказав про наявність бібліотек лише у 10 школах (див.: Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918)... С. 141), але у звіті, на який посилається автор, вказано, що це кількість шкіл, де є література місіонерського змісту (проти розкольників і сектантів).

²¹ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в 1891/92 учебном году // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1893. № 10 (15 мая). С. 244-246.

Кольцова, Тургенева й ін. В основному це брошури і листки релігійно-морального змісту, що видавалися Свято-Андріївським братством в Одесі»²². Разом з тим, у подальшому становище з бібліотеками стало покращуватися, бо вже у 1901 р. в усіх школах духовного відомства Херсонської єпархії було організовано 411 бібліотек, де знаходилося більше 40 тисяч одиниць літератури²³.

Погане матеріальне становище відбилося і на приміщеннях в яких знаходилися школи. У 1895 р. з 600 шкіл (церковнопарафіяльних і грамоти) лише 211 мали свої власні приміщення, інші розміщувалися у найманих квартирах (124), церковних сторожках і кімнатах священнослужителів (149), приватних квартирах (116)²⁴. Такі умови навчання звісно впливали на якість знань, які давалися, кількість учбових годин на учбовий рік і на термін існування школи.

Значна увага в школах приділялася релігійно-виховній роботі, в якій брали участь як викладачі, так і завідувачі школами. Засоби виховання учнів, які мали які-небудь провини, мали моральний характер, бо рукоприкладство у школах духовного відомства на цей час категорично заборонялося. Основними дисциплінарними заходами були зауваження, наставляння, догана і тільки у виняткових випадках практикувалося стояння за лавою протягом уроку, у куті, на порозі, чи серед класу. Найбільшою карою був так званий «арешт» – учня залишали одного у замкненому класі після уроків на 1–2 години. Якщо ж ці засоби не діяли на дітей, то про їхні провини повідомлялося їх батькам, щоб вони зі свого боку вживали заходів для напоумлення дітей. Крім заходів покарання практикувалися міри морального заохочення та нагородження. Виховані та старанні учні нагороджувалися Євангеліями, Псалтирями й іншими корисними та недорогими книгами, а також похвальними листами, присланими Єпархіальною Училищною Радою. Також одним з видів заохочення було право прислужування у вівтарі. В цілому, як засоби покарання, так і засоби нагородження та заохочення спрямовані були до того, щоб виховати учнів у щирій християнській моральності та церковності²⁵. У результаті такої виховної роботи – зростання «релігійності, діти відвикають від уживання лайок, присвоєння чужої власності, співу пісень з дурними словами»²⁶. Таким чином ми бачимо, що певні здобутки у виховному плані у школах духовного відомства були.

Треба відмітити, що, не дивлячись на широку популяризацію думки про

²² Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии за 1895/96 уч. год // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1897. № 19 (1 октября). С. 594–595.

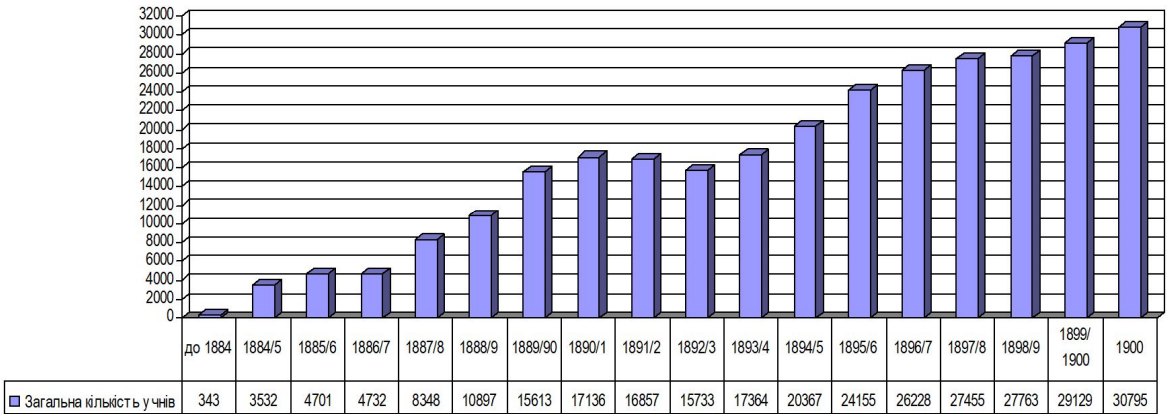
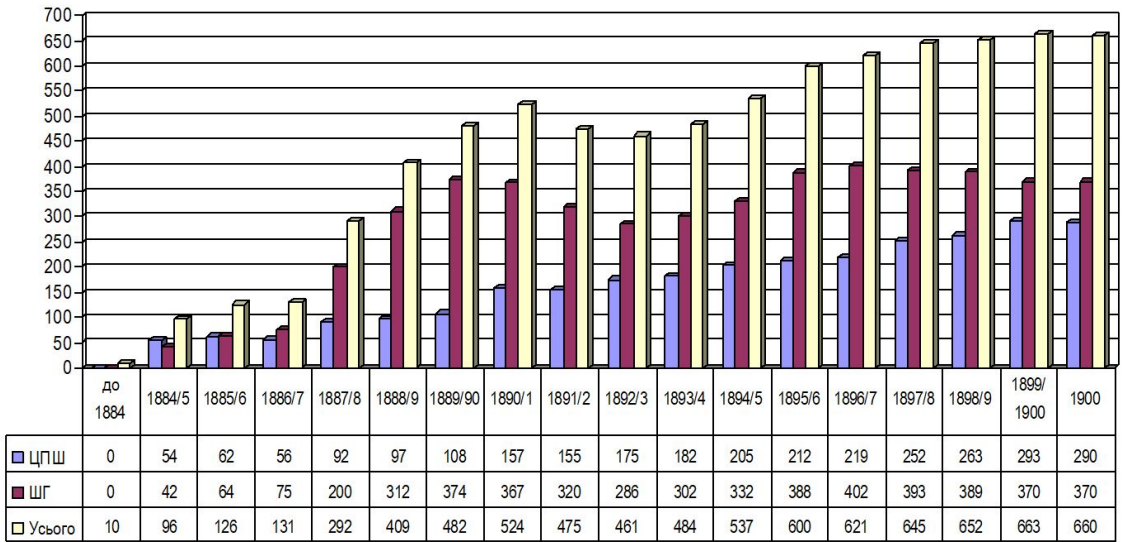
²³ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1899–1900 уч. год (Окончание) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1901. № 24 (15 декабря). С. 872.

²⁴ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии за 1895/96 уч. год // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1897. № 12 (15 июня). С. 369–370.

²⁵ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии за 1895/96 уч. год // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1897. № 17 (1 сентября). С. 516–517.

²⁶ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1899–1900 уч. год (Окончание) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1901. № 24 (15 декабря). С. 887.

безкоштовність церковної освіти, то тут треба відзначити, що, наприклад, з 12 церковнопарафіяльних шкіл Миколаєва лише 5 плати за навчання не брали, в останніх же вона складала у середньому від 30 до 50 копійок на місяць. Натомість, зразкова двокласна школа при Різдво-Богородичному (Старокупецькому) соборі оплата за навчання складала: у першому класі – від 50 коп. до 1 руб., а в другому – 15 руб. на рік²⁷.

Діаграма 1. Динаміка розвитку церковнопарафіяльної освіти у Херсонській губернії (1884–1900 рр.)

(джерело: Звіти училищної ради Херсонської єпархії... Звіти Св. Синода за 1886–1900 рр.)

²⁷ Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского градоначальства на 1904 год. Николаев: Русская типо-литография, 1903. С. 153-159.

З 1884 р. кількість церковнопарафіяльних шкіл невпинно зростала (див. діаграму 1.1). Як видно, за 15 років – з 1885 по 1900 р. – у Херсонській єпархії було збудовано 534 школи. Якщо в 1885 р. нараховувалося 126 церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти, то в 1900 р. їх вже було 660 (з них 370 – школи грамоти)²⁸.

До 1900 р. мережа шкіл церковного відомства займала 1 місце по кількості та розгалуженості. Так, у 1900 р. на території Херсонської губернії (без Миколаївського військового губернаторства та Одеського градоначальства) діяло 1457 шкіл різних відомств, з яких 277 церковнопарафіяльних шкіл і 359 шкіл грамоти, що складало 43,7%²⁹.

Оцінюючи майже п'ятикратне збільшення числа церковнопарафіяльних шкіл з 1884 по 1900 р., варто врахувати, що, у першому випадку, цей процес мав обмежено прогресивне значення, тому що він сприяв, нехай на релігійно-церковній основі, поширенню кола письмених з-поміж бідних верств населення – селян і міщан, а в другому – реакційне, тому що він явно перешкоджав розвитку світської школи, яка пропагувала прогресивні ідеї.

Якщо уважно подивитися на динаміку кількості шкіл у досліджуваній період, то можна помітити, що на початку 1890-х років відбулося певне просідання, тобто кількість шкіл не зростала, а навпаки – зменшилася. Це явище було пов'язано із загальноросійським голодом 1891-1892 років, що призвело до значного збідніння сільських громад та їхньої неможливості утримувати школи. З подоланням голодних років кількість парафіяльних навчальних закладів знову почала зростати та зберігала цю динаміку і на початку 20 ст.

Іншим популярним навчальним закладом духовного відомства були школи грамоти, що являли собою одно-, двохрічні учбові заклади початкової освіти. Навчання в них велось з чотирьох головних предметів: Закону Божого, читання, письма й арифметики. Як правило, плата за навчання в них не бралася. Рівень знань учнів був прямо пов'язаний з рівнем підготовки вчителя. У залежності від цього в школах викладалися такі предмети: церковний спів (для бажаючих і здібних до цього дітей), загальні відомості з історії та географії. Яскравим прикладом такої школи була Миколаївська при Різдво-Богородичній Єдиновірчій церкві, відкрита у 1888 р., що утримувалася коштом церковно-приходського попечительства, заснованого при даному храмі. Щорічно на безоплатній основі тут навчалось близько 20 чоловік³⁰.

На початку 1890-х рр. більшу частину шкіл церковного відомства склали саме школи грамоти. У своїй доповіді Олександрові III К. Победоносцев у 1891 р. відзначав

²⁸ Отчет о состоянии церковно-приходских школ Херсонской епархии в 1885-1886 учебном году // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. 1887. № 13 (1 июля). С. 526; Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1900-1901 уч. год (Продолжение) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1901. № 23 (1 декабря). С. 759.

²⁹ Обзор Херсонской губернии за 1900 год. Херсон: Типография губернского правления, 1901. С. 85.

³⁰ Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского градоначальства на 1902 год. Николаев: Русская типо-литография, 1901. С. 101-102.

позитивні результати діяльності церковнопарафіяльних шкіл, що ставали твердим оплотом «проти різних псевдовчень, які вторгаються ззовні у темне селянське середовище», але визнавав, що «у невеликих селищах і малолюдних селах школи ці, при всій своїй, порівняно з іншими початковими народними училищами, дешевизні, навіть при безкоштовній праці церковних причтів, часто не під силу нечисленному населенню». У цих місцях, продовжував К. Победоносцев, «духовенство влаштує школи грамоти», і просив царя затвердити Правила їхньої діяльності. Цар їх затвердив. Це стали школи з двох-тримісячним навчанням, яке проводили «богобоязливі селяни», що закінчили двокласну церковнопарафіяльну школу, або дячки. Для цих шкіл Синод спеціально видав Початкові уроки закону Божого, Буквар церковнослов'янської мови, Євангеліє, Часослов, Псалтир. Однак усі зусилля К. Победоносцева, спрямовані на те, щоб цілком монополізувати початкову освіту в руках духовенства, не досягли своєї мети: земська школа, як і народні училища, мали значно більші переваги й утрималися в освітній системі³¹.

Не дивлячись на підтримку уряду, з початку 1890-х рр. школи грамоти почали втрачати своє значення. Якщо у 1900 р. на території Херсонської губернії їх налічувалося 370, то у 1905 р. – 231, а в 1909 р. залишилася лише 31 школа³². Втрата їх популярності пов'язана з тим, що на початку 20 ст. до початкової школи населенням почали пред'являтися більш високі вимоги, а школи грамоти, з їх порівняно низьким рівнем пропонованої освіти, не могли задовольнити цих вимог. У результаті вони перетворювалися в однокласні церковно-приходські, які давали більш якісні знання. Деяка частина шкіл закривалася з тих причин, що вони не задовольняли елементарних гігієнічних вимог, а це загрожувало здоров'ю учнів і вчителів; не доставало коштів на утримання шкільних будівель, їх ремонт, опалення, охорону та наймання приміщення, зарплатню вчителям. У результаті школи грамоти залишилися у малолюдних селах (бо більш заселені мали школи вищого типу) й обслуговували лише те село, в якому школа і знаходилася.

Для забезпечення шкіл вчителями запрошувався освічений люд самих різних прошарків населення. Якщо у 1850–70-х рр. навчанням дітей займалися безкоштовно священнослужителі парафій за участю причетників, то пізніше викладачами були вчителі, які працювали за певну оплату, що становила від 10 до 400 руб. на рік. Наприклад, у 1900 р. у парафіяльних школах не одержували платні 23 вчителі, річний заробіток до 50 руб. мали 139 осіб, 50–99 руб. – 105, 100–149 руб. – 82, 150–199 руб. – 44, 200–249 руб. – 40, 250–299 руб. – 19, 300–399 руб. – 37, 400 руб. та більше – 5 чоловік³³. Заробітна платня вчителів значно залежала від рівня їхньої підготовки: найбільш оплачуваними були викладачі, що мали дипломи про вищу освіту та дипломи

³¹ *Клибанов А.И.* (ред.). Русское православие: веки истории... С. 367–368.

³² *Тригуб О.П.* Історія Херсонської єпархії (1775–1918)... С. 144–145.

³³ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1900–1901 уч. год (Продолжение) // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. 1901. № 22 (15 ноября). С. 766.

(свідоцтва) на звання вчителя (після закінчення вчительських курсів, училища або «другокласної» вчительської школи).

Якщо у 1860–80-х рр. вчителями в основному були священнослужителі з різним рівнем підготовки та члени їх сімей, відставні писарі, фельдфебелі, унтер-офіцери, почесні громадяни, грамотні селяни і т.д., то починаючи з 1891 року від вчителів почали вимагати спеціальної підготовки, для тих, хто її не мав, були введені вчительські курси в Херсоні, Єлисаветграді, Одесі. На курсах вчителів знайомили з кращими прийомами навчання з предметів церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти, а також удосконалювали їх у церковному співі. Заняття вели священники міських храмів, викладачі гімназій і Херсонської вчительської семінарії. Для практичного ознайомлення слухачів курсів з прийомами навчального процесу при курсах була створена зразкова школа, де заняття вели викладачі та курсисти. Викладачі давали так звані «типові» уроки, а продовжували такі уроки курсисти після складання ними конспекту з відповідними методичними рекомендаціями. Слухачі навчалися грі на скрипці, церковному співу та рукоділлю. Навчання завершувалося екзаменом і курсанти отримували свідоцтва вчителів.

Значна увага на курсах приділялася удосконаленню знань з педагогічної теорії. На курсах, які проводилися в Одесі у 1897 р., першим предметом у списку стоїть саме теорія виховання. Слухачі визначали, що таке педагогіка, вивчали прийоми викладання, їм надавалися поради щодо навчання у школі. З інших предметів також вивчалися, переважно, методи та прийоми викладання³⁴.

Для забезпечення шкіл грамоти вчителями у 1895 р. почали створюватися «другокласні» вчительські школи (Положення про них вийшло лише 1 квітня 1902 р.) з трирічним строком навчання. Школи відкривалися з дозволу училищної ради при Синоді й утримувалися їх коштом. До них приймали підлітків православного віросповідання 15–17-річного віку з освітою в об'ємі однокласної церковно-приходської та початкової школи. У жіночі другокласні школи могли вступати й ті дівчата, які мали домашню освіту. При вступі до школи проводилися вступні випробування. Навчання тривало три роки, упродовж яких вивчався Закон Божий, загальна та російська історія, російська та церковнослов'янська мова, вітчизняна історія, географія, арифметика, креслення та малювання, дидактика, практичні відомості з гігієни, каліграфія, рукоділля, у жіночих школах опановувався церковний спів. При другокласних школах, як правило, діяли початкові церковнопарафіяльні школи, де учні другокласних шкіл практикувалися, а в останній рік свого навчання і самі вели уроки під наглядом своїх вчителів³⁵.

Наведені факти дають можливість зробити висновок, що парафіяльні навчальні

³⁴ Краткий отчет о краткосрочных, с 28 июня по 5 августа 1897 года, курсах, бывших в городе Одессе для учителей церковных школ // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1897. № 18 (15 сентября). С. 557–559.

³⁵ Кузнецъ Т.В. Другокласні та церковно-учительські школи духовного відомства на початку ХХ ст. // Уманська старовина. 2016. № 1. С. 25–30.

заклади початкової освіти давали порівняно міцні знання з основних предметів і сприяли підвищенню освітнього рівня населення краю, особливо у сільській місцевості, де було дуже мало світських навчальних закладів. Однак, слід зазначити, що для системи початкового навчання Херсонської губернії були характерні значні недоліки – велика плинність кадрів учнів і викладачів, низька присутність школярів на заняттях, недостатнє фінансування й інше. Однак, не дивлячись на це, можна сказати, що система початкового навчання православної церкви зіграла певну роль у формуванні освіти та духовної культури населення губернії.

Висновки. Реформи обер-прокурора Св. Синоду Костянтина Победоносцева мали значний вплив на розвиток церковнопарафіяльної освіти як загалом у Російській імперії, так і, зокрема, в українських губерніях. Реформаторська сутність його діяльності була спрямована на посилення ролі церкви у навчанні та вихованні, що, як видно із наявних матеріалів, мало як позитивні, так і негативні наслідки.

Результатом упровадження нових Правил для церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти (1884) стало стрімке розширення мережі церковнопарафіяльних шкіл з їх повним підпорядкуванням Св. Синоду. Якщо у 1880-х роках їх було близько 4 000 на всю імперію, то до 1900 року – вже понад 37 000 (у Херсонській єпархії кількість церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти зростає з 96 у 1884 р. до 657 – у 1900 р.), де навчалось близько 1,5 мільйона дітей, переважно з селянських родин (на території Херсонської єпархії у 1900 р. навчалось більше 32 тис. учнів).

Основу навчального процесу складали Закон Божий, читання церковних текстів, письмо та арифметика із зосередженням на релігійному вихованні. Разом з тим, всупереч усталеним уявленням, як свідчать матеріали звітів по Херсонській єпархії, з часом у парафіяльних школах почали викладати сільськогосподарські, ремісничі та рукодільні предмети, що спостерігалось у більшості синодальних шкіл.

З іншого боку, парафіяльна освіта змушена була конкурувати із земською, що призводило до розпилення фінансових ресурсів, адже Херсонська єпархія відносилася до тих, де земства матеріально підтримували цей тип початкових шкіл. При цьому держава фінансувала церковнопарафіяльні школи активніше, ніж земські.

На жаль, незважаючи на збільшення кількості шкіл, якість освіти залишалася низькою через вузьку навчальну програму. Продовжував зберігатися високий рівень безграмотності, адже до 1897 р. рівень безграмотності серед селян перевищував 80%, оскільки багато дітей або не відвідували школи, або швидко їх покидали. Окрім того, велика кількість батьків у селянських родинах віддавала перевагу домашній праці дітей (чи навіть роботі у полі) ніж наданню освіти.

Отже, реформи Победоносцева зробили церковнопарафіяльні школи основним інструментом початкової освіти для селян. Вони допомогли поширити базову грамотність, але водночас обмежили світську освіту та сприяли збереженню традиційного, релігійно-консервативного підходу до навчання. Це затримало загальний розвиток освіти як загалом в імперії, так і в українських губерніях, і стало

однією з причин відставання країни в освітній сфері на початку XX ст. від провідних держав Європи.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

REFERENCES

- Artiukh, I. (2023). Rozvytok pochatkovoї tserkovnoї osvity v Khersonskii hubernii v druhii polovyni XIX st. [The development of primary church education in the Kherson province in the second half of the 19th century]. *Chornomorska mynuzshyna*, 18, 69–76. DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292460> [in Ukrainian].
- Dianova, N. & Artiukh, I. (2025). Formuvannia merezhi zakladiv dukhovnoi ta tserkovnoї osvity v Odesi u XIX st. [Formation of a network of institutions of spiritual and church education in Odesa in the 19th century]. *Starozhytnosti Lukomoria*, 1, 99–107. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.312> [in Ukrainian].
- Drach, O.O. (2001). *Rozvytok pochatkovoї osvity v Ukraini (1861–1917 rr.)* [The development of primary education in Ukraine (1861–1917)]; dis... k.i.n.: 07.00.01. Kharkiv [in Ukrainian].
- Fedorchuk, O.O. (2002). Tserkovno-prykhodski shkoly Mykolaieva v kintsi XIX – na pochatku XX st. [Church-parish schools of Mykolaiv in the late 19th and early 20th centuries]. *Naukovi pratsi MDHU im. P. Mohyly, 4: Istorychni nauky*, 89–91 [in Ukrainian].
- Fedorchuk, O.O. (2005). *Pravoslavia v stanovlenni kultury Pivdnia Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX stolittia)* [Orthodoxy in the formation of culture in Southern Ukraine (late 18th – early 20th century)]; dis... k.i.n.: 07.00.01. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Klibanov, A.I. (Ed.). (1989). *Russkoe pravoslaviye: vekhi istorii* [Russian Orthodoxy: Milestones in History]. Moskva: Politizdat, 1989. 719 s. [in Russian].
- Kuznets, T.V. (2016). Druhoklasni ta tserkovno-uchytelski shkoly dukhovnoho vidomstva na pochatku XX st. [Second-class and church-teaching schools of the clerical department at the beginning of the twentieth century]. *Umanska Starovyna*, 1, 25–30 [in Ukrainian].
- Leontiy, arkh. (1883). Obyasnitelnaya zapiska k proektu Polozheniya o tserkovno-prikhodskikh shkolakh [Explanatory note to the draft Regulation on parochial schools]. In *Proyekt Polozheniya o tserkovno-prikhodskikh shkolakh i obyasnitelnaya k nemu zapiska*. Sankt-Peterburg: V Sinodalnoy tipografii, 11–45 [in Russian].
- Mints, M.O. (2007). *Rozvytok pochatkovoї osvity na Pivdni Ukrainy (1861–1917 rr.)* [The development of primary education in Southern Ukraine (1861–1917)]; dis... k.i.n.: 07.00.01. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Pererva, V.S. (2014). *Tserkovni shkoly v Ukraini (kinets XVIII – poch. XX st.): zabutyi svit. T. 1: Zahalna chastyna* [Church schools in Ukraine (late 18th – early 20th centuries): a forgotten world. Vol. 1: General part]. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskiy [in Ukrainian].
- Petrenko, I.M. (2005). *Tserkovnoparafiialni shkoly Livoberezhnoi Ukrainy v systemi osvitnoi uriadovoi polityky tsarskoi Rosii (1884–1917 rr.)* [Church-parish schools of Left-Bank Ukraine in the system of educational government policy of Tsarist Russia (1884–1917)]; dis... k.i.n.: 07.00.01. Kyiv [in Ukrainian].
- Pyvovar, A.V. & Serdiuk, V.A. (2019). Do istorii tserkovno-prykhodskykh shkil na terytorii kraiu: povity Khersonskiy, Yelysavethradskiy ta Oleksandriiskiy [To the history of church-parish

- schools in the region: Kherson, Elisavetgrad and Oleksandriya counties]. *Inhulskiy step: zbirnyk, IV*, 15-84. [in Ukrainian].
- Rykhlova, D.V. (2018). Iz istorii sozdaniya i razvitiya tserkovno-prikhodskikh shkol [From the history of the creation and development of church-parish schools]. *Vyssheye obrazovaniye segodnya*, 9, 44-48 [in Russian].
- Stepanenko, H.V. (2002). *Osvitnia diialnist pravoslavnoho dukhovenstva v Ukraini (XIX – pochatok XX st.)* [Educational activities of the Orthodox clergy in Ukraine (19th – early 20th centuries)]: dis... k.i.n.: 07.00.01. Kyiv [in Ukrainian].
- Trygub, O.P. (1998). Tserkva ta narodna osvita Khersonskoi hubernii na pochatku XX st. (1900-1917 rr.) [Church and public education of the Kherson province at early 20th century (1900-1917)]. *Pytannia kultury Pivdnia Ukrainy. Naukovi zapysky MF KNUKIM z problem kulturolohii*. Mykolaiv, 37-39 [in Ukrainian].
- Trygub, O.P. (1999). Tserkovna pochatkova osvita Khersonskoi hubernii u druhii polovyni XIX stolittia [Church primary education in the Kherson gubernia in the second half of the 19th century]. *Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii na temu: «Rozvytok osvity i kultury Ukrainy v XVII-XIX st.»* (Hlukhiv, 22-23 lystopada 1999 roku). Hlukhiv, 7-9 [in Ukrainian].
- Trygub, O.P. (2000). *Istoriia Khersonskoi eparkhii (1775-1918)* [History of the Kherson Eparchy (1775-1918)]: dis... k.i.n.: 07.00.01. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Trygub, O. (2025). Tserkovnoparafialni shkoly Khersonskoyi eparkhiyi u 19 st. (do reformy 1884 roku) [Church-Parochial Schools of the Kherson Eparchy in the 19th Century (Before the Reform of 1884)]. *Umanska Starovyna*, 12, 185-201. DOI: <https://doi.org/10.31499/2519-2035.12.2025.325600> [in Ukrainian].
- Yakovenko, H.H. (2005). *Tserkovnoparafialna osvita v Kharkivskii yeparkhii (1799-1917 rr.)* [Church-parish education in the Kharkiv eparchy (1799-1917)]: dis... k.i.n.: 07.00.01. Kharkiv [in Ukrainian].
- Yanchuk, M.M. (2018). *Uchytelskyi korpus tserkovnoparafialnykh shkyl Kyivskoi yeparkhii: formuvannia, yakisnyi sklad ta praktyky povsiakdennia (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)* [The teaching staff of church-parish schools of the Kyiv eparchy: formation, qualitative composition and everyday practices (second half of the 19th – early 20th century)]: dis... k.i.n.: 07.00.01. Uman [in Ukrainian].
- Zyukina, Z.S., Sknarev, D.S., Voropaeva, Yu.A. & Poplavskaya, N.V. (2020). Pravila o tserkovno-prikhodskikh shkolakh (13 iyunya 1884 g.): predposylki i podgotovka zakonoproekta [Rules on Parish Schools (June 13, 1884): Prerequisites and Preparation of the Bill]. *Bylye Gody*, 58 (4), 2756-2764. DOI: 10.13187/bg.2020.4.2756 [in Russian].